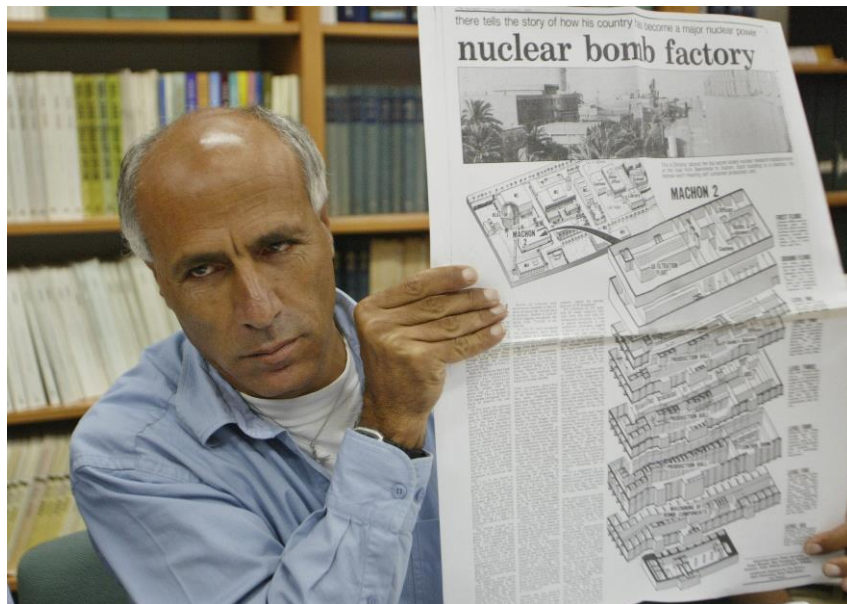

در این میان، درباره‌ی سلاح‌های هسته‌ایِ خودِ اسرائیل چه می‌دانیم؟^۱

ریحان آدین

ترجمه: سید سجاد هاشمی‌نژاد

این متن در روز چهارشنبه ۱۸ ژوئن ۲۰۲۵ (۲۸ خرداد ۱۴۰۴)، پنج روز پس از تجاوز غافلگیرکننده‌ی رژیم اسرائیل به کشور ایران، نوشته شده است. در زمان نوشته شدن متن، ایالات متحده هنوز به همکاری مستقیم عملیاتی با اسرائیل برای حمله به تأسیسات هسته‌ای ایران، دست نزده بود. (مترجم)

دانلد ترامپ در روزهای اخیر، و اغلب با حروف بزرگ در حساب کاربری‌اش در [شبکه‌ی اجتماعی] تروث سوشال^۲، تکرار کرده که نمی‌توان به ایران اجازه داد که به سلاح هسته‌ای دست پیدا کند. ایران منکر آن است که در پی تولید سلاح هسته‌ایست و اصرار دارد که برنامه‌ی هسته‌ایش مقاصد غیرنظامی را دنبال می‌کند. ایران یکی از امضاکنندگان «پیمان عدم اشاعه» (NPT) است که می‌گوید کشورهایی که در حال حاضر سلاح هسته‌ای ندارند، نباید به این سلاح دست پیدا کنند. NPT به آژانس بین‌المللی انرژی اتمی (IAEA) این قدرت را می‌دهد که بر تبعیت کشورهای غیرهسته‌ای [از قوانین این آژانس] نظارت کرده و این امر را راستی‌آزمایی نماید. هفته‌ی گذشته این نهاد ناظر اعلام کرد که ایران تعهداتش را نقض کرده – اقدامی که تهران آن را شدیداً محکوم کرد و ادعا کرد که همین امر بهانه‌ای برای حمله‌ی غافلگیرکننده‌ی اسرائیل بوده است.

در مقابل، اسرائیل بر خلاف ایران، NPT را امضا نکرده و یک کشور از تنها پنج کشوری به شمار می‌آید که عضو این پیمان سال ۱۹۶۸ نیستند. این بدان معناست که آژانس بین‌المللی انرژی اتمی هیچ راهی برای نظارت بر تسلیحات هسته‌ای اسرائیل یا راستی‌آزمایی [فعالیت‌های هسته‌ای] آن ندارد. درباره‌ی برنامه‌ی هسته‌ای اسرائیل اطلاعات کمی در دسترس است؛ و سیاست رسمی اسرائیل آن است که وجود این برنامه را نه تأیید کند و نه تکذیب. اما اسناد از محرمانگی خارج شده، تحقیقات کاوشگرانه، و افشاگری‌های افشاگران، از دهه‌ی ۱۹۸۰ به داشته‌های هسته‌ای اسرائیل اشاره کرده‌اند.

اسرائیل چه سلاح‌های هسته‌ای در اختیار دارد؟

اسرائیل یکی از ۹ کشوری است که به دارا بودن تسلیحات هسته‌ای شناخته می‌شوند؛ در کنار ایالات متحده، روسیه، انگلستان، فرانسه، چین، هند، پاکستان و کره‌ی شمالی. بر اساس گزارش سازمان «ابتکار تهدید هسته‌ای»^۳، باور بر این است که اسرائیل حدود ۹۰ کلاهک هسته‌ای دارد و همچنین آنقدری پلوتونیوم دارد که بتواند حدود ۲۰۰ سلاح هسته‌ای دیگر هم تولید کند.^۴ اسرائیل چیزی بین ۷۵۰ کیلوگرم تا ۱۱۱۰ کیلوگرم پلوتونیوم دارد؛^۵ که برای ساختن چیزی بین ۱۸۷ تا ۲۷۷ سلاح هسته‌ای کفایت می‌کند. این سلاح‌های احتمالی را می‌توان از آسمان، دریا یا زمین شلیک کرد.^۶ اسرائیل، جنگنده‌های اف ۱۵، اف ۱۶ و اف ۳۵ آمریکایی دارد که همه‌ی آنها را می‌توان به طریقی تنظیم کرد که سلاح هسته‌ای حمل کنند. همچنین باور بر آن است که اسرائیل شش زیردریایی کلاس دلفین^۷ تولیدی یک شرکت آلمانی، را هم داراست که احتمالاً توانایی شلیک موشک‌های هسته‌ای کروز را دارند. خانواده‌ی موشک‌های بالستیک زمین‌پایه‌ی جریکو، بُردی حدود ۴۰۰۰ کیلومتر دارند. محققان تخمین می‌زنند که حدود ۲۴ موشک از این موشک‌ها می‌توانند کلاهک هسته‌ای حمل کنند، هرچند که عدد دقیق این موضوع روشن نیست.

برنامه‌ی هسته‌ای اسرائیل چگونه آغاز شد؟

داوید بن‌گوریون، اولین نخست‌وزیر اسرائیل، در میانه یا اواخر دهه‌ی ۱۹۵۰ پروژه‌ی هسته‌ای اسرائیل را آغاز کرد. مجتمع بزرگی در دیمونا، شهری در صحرای نقب ساخته شد (به سایت هسته‌ای اسرائیل هم صرفاً «دیمونا» می‌گویند). در آنجا بود که اولین بسته‌ی پلوتونیوم با کمک دولت فرانسه تولید شد. شان راستکر، محقق تحلیلگر «مرکز کنترل تسلیحات و عدم اشاعه»^۸ به میدل‌ایست‌آی گفت که «بیشتر روایت‌ها به نقش فرانسه در اواخر دهه‌ی ۱۹۵۰ اشاره دارند. فرانسه به ساخت رآکتور دیمونا کمک کرد، فناوری‌های کلیدی رآکتور را تأمین نمود، از قابلیت‌های بازفرآوری پلوتونیوم پشتیبانی کرد، و بدین ترتیب بستر را برای پیشرفت هسته‌ای اسرائیل مهیا نمود.»

به گفته‌ی تاریخ‌نگاران فرانسوی، همکاری میان پاریس و اسرائیل محصول دشمنی مشترک این دو کشور علیه جمال عبدالناصر، رئیس‌جمهور وقت مصر بود. همکاری فرانسه با اسرائیل در ابتدا پنهان نگه داشته شده بود: حتی ایالات متحده، نزدیکترین متحد اسرائیل هم، در ابتدا بی‌خبر بود.

آنفر کوهن، یک تاریخ‌نگار و استاد اسرائیلی-آمریکایی، یکی از برجسته‌ترین پژوهشگران درباره‌ی تاریخ هسته‌ای اسرائیل است و چندین کتاب درباره‌ی این موضوع نوشته، از جمله کتاب *اسرائیل و آن بمب*.^۱ او به میدل‌ایست‌آی می‌گوید «حدود نیم قرن پیش اسرائیل به قابلیت [تولید] تسلیحات هسته‌ای دست یافت، اما شیوه‌ی دستیابی به این قابلیت با تمام کشورهای دارای سلاح هسته‌ای، چه قبل و چه بعد از آن، متفاوت است».

پژوهش او، که شامل تحلیل اسناد به‌تازگی از محرمانگی خارج شده‌ی ایالات متحده هم می‌شود،^۲ دریافته که در اواخر دهه‌ی ۱۹۵۰ و اوایل دهه‌ی ۱۹۶۰ واشنگتن مکرراً از اسرائیل می‌پرسید که در دیمونا مشغول به چه کاری است. در ابتدا، بن‌گوریون تحت فشار ایالات متحده در دسامبر ۱۹۶۰ به کنست گفت که راکتور دیمونا «یک راکتور تحقیقاتی» است که «در خدمت صنعت، کشاورزی، حوزه‌ی سلامت و علم» خواهد بود. و بدین ترتیب، و در حالی که طی سالهای ۱۹۶۱ تا ۱۹۶۹ مقامات آمریکایی هشت بار سایت دیمونا را بازرسی کردند، یک فریبکاری باریک‌اندیشانه و طولانی آغاز شد.

در طول این بازرسی‌ها، یک سازه‌ی منفک زیرزمینی که برای تولید پلوتونیوم در مقادیر تسلیحاتی ضروری است، پنهان مانده بود. اجزای دیگر سایت هم به طریقی صحنه‌سازی شده بودند که مقصود [واقعی] این مجتمع پنهان بماند. در فاصله‌ی میان این بازرسی‌ها، اسرائیل به پیشرفت‌های چشمگیری دست پیدا می‌کرد.

باور بر این است که اسرائیل سازه‌ی منفک زیرزمینی‌اش را حداکثر تا سال ۱۹۶۵ تکمیل کرده؛^۳ تا سال ۱۹۶۶ شروع به تولید پلوتونیوم با مقادیر هسته‌ای نموده؛ و قبل از ژوئن ۱۹۶۷ و آغاز جنگ [اسرائیل و چند کشور عربی در] خاورمیانه یک سلاح هسته‌ای را ساخته است.

توافق نیکسون - مئیر در سال ۱۹۶۹ چه بود؟

در پایان دهه‌ی ۱۹۶۰ ایالات متحده سرانجام هدف حقیقی دیمونا را دریافته بود. به گفته‌ی کوهن، در آن زمان توافقی پنهانی منعقد شد که هنوز پابرجاست، مبنی بر آنکه اگر اسرائیل صدای این ماجرا را در نیابد، آمریکا هم در این باره پرس‌وجویی نخواهد کرد.

کوهن با اشاره به رهبران وقت دو کشور، ریچارد نیکسون و گلدا مئیر، به میدل‌ایست‌آی گفت: «در سال ۱۹۶۹ ایالات متحده وضعیت هسته‌ای استثنایی اسرائیل را پذیرفت، به شرطی که اسرائیل متعهد باشد که وجود این امر را نامرئی و مبهم نگاه دارد. این توافق را به نام توافق ۱۹۶۹ نیکسون - مئیر می‌شناسند.»

از آن زمان به بعد، اسرائیل به تعهد خودش در این توافق پایبند بوده و با سیاست ابهام‌عامدانه عمل کرده، به گونه‌ای که مقاماتش وجود زرادخانه‌ی تسلیحات هسته‌ای را نه تصدیق می‌کنند و نه انکار. ایالات متحده هم با این امر همراه

شده و حتی گزارش شده که آن مقاماتی از ایالات متحده که وجود این برنامه را علناً تصدیق کنند، تهدید به تنبیه انضباطی شده‌اند.^{۱۵}

در سال ۲۰۰۹ از رییس‌جمهور باراک اوباما پرسیدند که آیا کشوری در خاورمیانه سلاح هسته‌ای دارد یا نه.^{۱۶} او پاسخ داد که ترجیح می‌دهد در این باره گمانه‌زنی نکند.

آیا اسرائیل آزمایش تسلیحات هسته‌ای انجام داده است؟

در میان ۹ کشوری که سلاح هسته‌ای دارند، اسرائیل تنها کشوری است که علناً آزمایش هسته‌ای انجام نداده است. نزدیک‌ترین شواهدی که مبنی بر انجام آزمایش هسته‌ای از سوی اسرائیل وجود دارد، به «واقعه‌ی ولا»^{۱۷} در سپتامبر سال ۱۹۷۹ بازمی‌گردد، که در آن زمان اسرائیل و آفریقای جنوبی دوران آپارتاید، احتمالاً آزمایش هسته‌ای مشترکی را در جزیره‌ای در نقطه‌ی تلاقی اقیانوس اطلس جنوبی با اقیانوس هند، انجام داده‌اند.

در آن زمان ماهواره‌های ایالات متحده یک جفت تابش پی‌درپی نور را ثبت کردند که توضیحی برای آن وجود نداشت، چیزی که معمولاً نشانه‌ی افشاکننده‌ی یک انفجار هسته‌ایست. دولت آپارتاید آفریقای جنوبی به مدت پنج دهه به تولید سلاح‌های کشتار جمعی پرداخت،^{۱۸} اما در سال ۱۹۸۹ برنامه‌ی هسته‌ایش را متوقف کرد. این کشور تنها کشوری به شمار می‌آید که به قابلیت تولید سلاح هسته‌ای دست پیدا کرده اما داوطلبانه آن را کنار گذاشته است.

جیمی کارتر، که در زمان وقوع این واقعه رییس‌جمهور ایالات متحده بود، گفته که به اعتقاد او «واقعه‌ی ولا» آزمایش هسته‌ای اسرائیل بوده است. او در کتاب *روزنوشت‌های کاخ سفید*، منتشر شده در سال ۲۰۱۰، که نسخه‌ی با ملحقات دفتر یادداشت روزانه‌یست که وی در دوران ریاست‌جمهوری داشته، می‌نویسد: «در بین دانشمندان ما این باور رو به افزایش است که اسرائیل واقعاً و به‌راستی یک آزمایش هسته‌ای را در نزدیکی لبه‌ی جنوبی کشور آفریقای جنوبی به انجام رسانده است.»

در چه زمانی وجود تسلیحات هسته‌ای اسرائیلی به‌طور گسترده آشکار شد؟

در اکتبر سال ۱۹۸۶ برنامه‌ی هسته‌ای اسرائیل تبدیل به تیتز رسانه‌ها شد، چرا که تکنسین هسته‌ای سابق، مردخای وانونو، جزییاتی درباره‌ی دیمونا را نزد نشریه‌ی «ساندی تایمز» افشا نمود. وانونو، که ۹ سال در آن سایت هسته‌ای کار کرده بود، بیان کرد که این سایت می‌تواند هر هفته ۱,۲ کیلوگرم پلوتونیوم تولید کند، که تقریباً معادل سالانه ۱۲ کلاهک هسته‌ایست.

او گفت که طی بازرسی‌های دهه‌ی ۱۹۶۰ ایالات متحده، مقامات آمریکایی به‌واسطه‌ی دیوارهای کاذب و وجود آسانسورهای پنهان‌شده، فریب خورده بودند؛ و آگاه نشده بودند که شش طبقه‌ی دیگر در زیر زمین آن سایت مخفی شده است.

وانونو از دیمونا ۶۰ عکس گرفته بود که برخی از آنها را آن نشریه‌ی بریتانیایی منتشر کرد. وانونو، در سالهای منتهی به درز دادن این اطلاعات، از اقدامات اسرائیل دلسرد شده بود؛^۱ به‌گونه‌ای که با تهاجم اسرائیل به لبنان در سال ۱۹۸۲ مخالفت کرده بود و خواهان اعطای حقوق برابر به فلسطینی‌ها شده بود.

اما پیش از انتشار این روایت [در ساندی تایمز]، مأموران اسرائیلی وانونو را ربودند. وانونو که با هزینه‌ی «ساندی تایمز» در لندن اقامت داشت، از جانب یک افسر زن موساد قانع شد که به رم برود. در رم، او را چیزخور کردند به اسرائیل بردند؛ و در آنجا هم وی به عنوان جاسوس محکوم شد و ۱۸ سال را در زندان گذراند - ۱۸ سالی که بیش از نیمی از آن در سلول انفرادی گذشت.

بعد از آزادی‌اش در سال ۲۰۰۴ نیز او از سفر کردن یا صحبت با خبرنگاران منع شده است. این محدودیت‌ها هنوز برای وی پابرجاست.

راهبرد اسرائیل برای استفاده از تسلیحات هسته‌ای چیست؟

در سال ۲۰۱۱، پیرس مورگان از نخست‌وزیر اسرائیل بنیامین نتانیاهو خواست تا تصدیق کند که اسرائیل دارای سلاح هسته‌ای نیست.^۲ پاسخ نتانیاهو این بود: «سیاست ما همین است. که اولین کشوری نباشیم که تسلیحات هسته‌ای را به خاورمیانه معرفی می‌کند». وقتی مقامات اسرائیل برای اظهارنظر در این موضوع تحت فشار قرار می‌گیرند، اغلب همین خط‌جمله را تکرار می‌کنند.

کوهن می‌گوید که «اسرائیل هرگز به‌صورت عمومی روشن نکرد که 'معرفی کردن' به چه معناست»؛ و اضافه می‌کند که اسرائیل با فعالیت‌های هسته‌ایش همچون چیزی طبقه‌بندی‌شده و بیرون از سیاست‌های دفاعی و سیاست خارجی‌اش برخورد کرده. کوهن می‌گوید: «به این ترتیب، اسرائیل هیچ راهبرد علنی‌ای درباره‌ی استفاده از تسلیحات هسته‌ای ندارد. استنباط بر این است که اسرائیل جز در شدیدترین سناریوهای 'آخرین چاره' کاربردی برای تسلیحات هسته‌ای قائل نیست. همچنین استنباط گسترده بر آن است که تا وقتی اسرائیل انحصار خوش‌خیم خود در منطقه [از حیث داشتن تسلیحات هسته‌ای] را حفظ کند، قابلیت‌های [هسته‌ای] خودش را به مثابه‌ی سلاح نمی‌بیند.»

گاهی اوقات، «سناریوی آخرین چاره» را «گزینه‌ی سامسون» می‌نامند، عبارتی که معتقدند در میانه‌ی دهه‌ی ۱۹۶۰ از سوی مقامات اسرائیلی ضرب شده. این اصل، بدین صورت است که اگر اسرائیل با تهدید وجودی مواجه باشد، از واکنش تلافی‌جویانه‌ی هسته‌ای استفاده خواهد کرد. سامسون چهره‌ای یهودی در کتاب مقدس است که دشمنانش، فلیسطی‌ها، وی را در یک معبد زنجیر کردند، و او با نیرویش که عطای خدا بوده، یک ستون [معبد] را فرومی‌ریزد و بدین‌ترتیب هم خودش و هم به اسارت گیرندگان را می‌کشد.

به‌گفته‌ی تحلیلگران،^۳ «گزینه‌ی سامسون» در تعارض کامل با دکترین «اطمینان از ویرانی متقابل» (MAD) است که مطابق آن اگر یک قدرت هسته‌ای به‌صورت پیش‌دستانه به قدرت هسته‌ای دیگری حمله [ی هسته‌ای] کند، کشوری که هدف قرار گرفته هنوز زمانی برای پاسخ‌دهی خواهد داشت و بدین‌ترتیب هیچ‌یک از دو کشور بقا پیدا

نخواهند کرد. اما در ساحت نظر، اعمال «گزینه‌ی سامسون» می‌تواند هرگاه اسرائیل با شکستی نظامی مواجه شود که آن را وجودی تلقی کند، در دستور کار قرار گیرد؛ حتی اگر این شکست در برابر قدرتی غیرهسته‌ای باشد. کوهن و چند پژوهشگر دیگر بیان کرده‌اند که در جنگ ۱۹۷۳ در خاورمیانه که در آن مصر و سوریه حمله‌ای غافلگیرانه را انجام دادند، اسرائیل دست بردن به این گزینه را بررسی کرد.^{۲۲}

با اینکه رهبران اسرائیل هرگز به وجود سلاح‌های هسته‌ایشان اذعان نکرده‌اند، تلویحاً اشاره کرده‌اند که در صورت لزوم ممکن است از این تسلیحات استفاده شود. نتانیاهو در سخنرانی سال ۲۰۱۶ خود گفت: «ناوگان زیردریایی‌های ما عنصری بازدارنده در برابر دشمنان ماست. باید بدانند که اگر هرکس بکوشد به اسرائیل آسیب بزند، اسرائیل می‌تواند با عظمتی سترگ حمله کند.»^{۲۳}

در موردی اخیرتر، در نوامبر ۲۰۲۳، یک وزیر دولتی به‌طور علنی اشاره کرد که افکندن بمب هسته‌ای بر نوار غزه «یک گزینه» است.^{۲۴} آمیخای الیاهو، وزیر میراث فرهنگی اسرائیل، بابت این اظهارات به مدتی کوتاه از دولت تعلیق شد، و بعداً در شبکه‌های اجتماعی نوشت که بیان آن عبارت «استعاری» بوده است.

جهان درباره‌ی تسلیحات هسته‌ای اسرائیل چه گفته؟

اسرائیل یکی از تنها پنج کشوری است که عضو NPT نیستند، پیمانی در سال ۱۹۶۸ که در پی آن بود که استفاده از تسلیحات هسته‌ای را تحت کنترل بین‌المللی دریاورد.

هند و پاکستان هرگز این پیمان را امضا نکرده‌اند. کره‌ی شمالی آن را امضا کرد اما در سال ۲۰۰۳ از آن خارج شد. سودان جنوبی تنها کشوری است که این پیمان را امضا نکرده و سلاح هسته‌ای هم ندارد.

در دسامبر ۲۰۱۴، مجمع عمومی سازمان ملل با اختلاف بالا (۱۶۱ رأی موافق و ۵ رأی مخالف) به تصویب قطع‌نامه‌ای رأی داد که از اسرائیل، واگذاشتن تملک تسلیحات هسته‌ای، عضو شدن در NPT «بدون تأخیر بیشتر» و قرار دادن تمام تأسیسات هسته‌ایش تحت نظارت آژانس بین‌المللی انرژی اتمی را طلب می‌کرد. این قطع‌نامه الزام‌آور نبود؛ و اسرائیل از آن تبعیت نکرده است.

راستگر می‌گوید: «اسرائیل یک کشور دارای حق حاکمیت است و تصمیماتش را بر اساس امنیت و منافع خودش می‌گیرد. ضمن لحاظ این امر، باید گفت که اتخاذ رویکردی گشوده‌تر و شفاف‌تر می‌تواند بدون ایجاد اختلال در بازدارندگی، موجب کاهش تنش‌های هسته‌ای شود.»^{۲۵}

<https://www.middleeasteye.net/explainers/what-do-we-know-about-israels-nuclear-weapons>^۱

^۲ شبکه‌ی اجتماعی‌ای که دانیل ترامپ پس از منع شدن از استفاده از توییتر بعد از شکست انتخاباتی سال ۲۰۲۰ و طرح مکرر ادعای تقلب انتخاباتی، به راه انداخت. اغلب کاربران این شبکه، طرفداران گفتمان وی هستند. - م.

Nuclear Threat Initiative^۳

<https://www.nti.org/countries/israel/>^۴

<https://www.nti.org/countries/israel/>^۵

<https://armscontrolcenter.org/fact-sheet-israels-nuclear-arsenal/>^۶

<https://www.nti.org/analysis/articles/israel-submarine-capabilities/>^۷

<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1177/0096340214555409>^۸

<https://armscontrolcenter.org/>^۹

<https://theaviationgeekclub.com/the-story-of-how-france-helped-israel-to-build-the-dimona-nuclear-power-plant-and-then-imposed-an-arms-embargo-on-tel-aviv/>^{۱۰}

<https://foreignpolicy.com/2025/02/07/israel-nuclear-weapons-dimona-deception-cia-jfk-eisenhower-lbj-ben-gurion/>^{۱۱}

^{۱۲} نام پارلمان اسرائیل - م.

<https://foreignpolicy.com/2025/02/07/israel-nuclear-weapons-dimona-deception-cia-jfk-eisenhower-lbj-ben-gurion/>^{۱۳}

<https://publicintegrity.org/national-security/the-47-year-old-nuclear-elephant-in-the-room/>^{۱۴}

https://www.huffpost.com/entry/why-did-obama-diss-helen_b_165544^{۱۵}

<https://www.wilsoncenter.org/blog-post/revisiting-1979-vela-mystery-report-critical-oral-history-conference>^{۱۶}

<https://www.nti.org/countries/south-africa/>^{۱۷}

<https://rightlivelikelihood.org/the-change-makers/find-a-laureate/mordechai-vanunu/>^{۱۸}

https://www.gov.il/en/pages/interview_cnn170311^{۱۹}

<https://progressive.org/latest/the-samson-option-israels-plan-to-nuke-its-opponents-dilawar-20240624/>^{۲۰}

<https://www.nytimes.com/2003/10/06/opinion/the-last-nuclear-moment.html>^{۲۱}

<https://www.timesofisrael.com/pm-president-turn-out-to-welcome-israels-newest-submarine/>^{۲۲}

<https://www.middleeasteye.net/news/israel-palestine-war-minister-nuking-gaza-option>^{۲۳}

^{۲۴} متأسفانه نویسنده‌ی متن، این متن را با نقل قولی میان‌مایه و خطرناک به پایان برده. تا زمانی که اسرائیل واجد سلاح هسته‌ایست، هیچکس در خاورمیانه و چه بسا در جهان امنیت نخواهد داشت. به‌ویژه با توجه به آمار استثنایی حمایت یهودی‌تباران اسرائیل - شهروندان درجه یک این کشور - از آسیب زدن به غیرنظامیان در جنگ‌های مختلف و متعددی که اسرائیل درگیر آنهاست، و نیز با توجه به علاقه‌ی وافر سیاستمداران اسرائیلی به تبدیل کردن هر تهدیدی به «تهدید وجودی». آنچه «گزینه‌ی سامسون» می‌نامندش نیز، این تهدید را بیش از پیش آشکار می‌کند. - م.